

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ  
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Cilt | Volume 4 Sayı | Number 2

Aralık | December 2025

**H. Ömer'in Sağlık Hizmetlerine Yaklaşımı: Cündişâpûr, Amvâs Vebası ve Cüzzam  
Uygulamaları Bağlamında Bir İnceleme**

Umar Ibn al-Khattâb's Approach to Health Services: An analysis in the context of Jundishâpûr, the Plague  
of Amwâs, and Leprosy Practices

**Yılmaz ÇELİK**

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doç. Dr.  
Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Assoc. Prof..  
Niğde, Türkiye

[yilmazcelik70@gmail.com](mailto:yilmazcelik70@gmail.com)

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5038-575X> | <https://ror.org/03ejnre35>

**Makale Bilgisi | Article Information**

**Makale Türü | Article Types:** Araştırma Makalesi | Research Article

**Geliş Tarihi | Received:** 19 Kasım 2025

**Kabul Tarihi | Accepted:** 31 Aralık 2025

**Yayın Tarihi | Published:** 31 Aralık 2025

**Atıf | Cite As**

Çelik, Yılmaz "H. Ömer'in Sağlık Hizmetlerine Yaklaşımı: Cündişâpûr, Amvâs Vebası ve Cüzzam  
Uygulamaları Bağlamında Bir İnceleme" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi,  
(Aralık/December, 2025) 4/2

**Değerlendirme:** Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

**Etik Beyan:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

**Yapay Zeka Etik Beyanı:** Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

**Etik Bildirim:** [info@dasitad.com](mailto:info@dasitad.com) |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

**Çıkar Çatışması:** Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

**Finansman:** Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

**Telif Hakkı & Lisans:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

**Review:** Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

**Ethical Statement:** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

**Artificial Intelligence Ethical Statement:** The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

**Complaints:** [info@dasitad.com](mailto:info@dasitad.com) |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

**Conflicts of Interest:** The author(s) has no conflict of interest to declare.

**Grant Support:** The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

**Grant Support:** Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

## Umar Ibn al-Khattāb's Approach to Health Services: An analysis in the context of Jundishāpūr, the Plague of Amwās, and Leprosy Practices

### Abstract

Umar ibn al-Khattab, through the policies he implemented, became a turning point in Islamic civilization. He elevated the strength of the state established by the Prophet Muḥammad to a level capable of competing with the two superpowers that bordered the Muslim domains. The period of Umar is regarded as a phase in which administrative, financial, and social institutionalization became distinctly systematized within Islamic civilization. His establishment of the *dīwān* administration, structuring of the judiciary, founding of *ribāṭs* which later formed the basis of the postal system, organization of a regular army, promotion of educational activities, and institutionalization of public finance all point to his strong institutional perspective on state governance.

However, Umar did not achieve the same level of institutionalization in the field of health. Despite the presence of advanced medical centers—such as Jundishāpūr—that came under Muslim rule following the conquests, there is no evidence of a clearly structured health organization during his era. Likewise, despite extensive research on his life and governance, no data indicate that he developed a specific treatment policy for the Plague of Amwās or for individuals suffering from leprosy.

There may be several key reasons why a health policy cannot be established at the institutional level. First, within Umar's understanding of governance, health—given the social realities of the time—was an area largely approached through individual and familial measures. The idea of the state directly providing health services emerged later, with the development of medical institutions in Islamic society, a process that can be traced back to the mid-Umayyad period. Second, Umar prioritized the most urgent needs of the community; security, justice, fiscal order, educational activities, and the administration of conquests were likely regarded as more immediate necessities than the establishment of health institutions in the early years of the state. Third, the existing institutional structures in centers such as Jundishāpūr continued to function independently. Moreover, their integration into Islamic polity required time. Rather than forcibly intervening in or transforming these institutions, Umar preferred that they naturally integrate into Muslim society over time.

Nevertheless, this should not be interpreted as indifference on the part of Umar toward health-related matters. Indeed, during the Plague of Amwās and various individual health issues, he took precautionary measures, sought remedies, and consulted those with medical knowledge.

In summary, Umar's lack of institutionalization in the field of health stems not from negligence or disregard, but from the social conditions of the period and the prioritization of other essential needs. His approach reflects a conception of health grounded in individual responsibility and community protection. In this article, a general evaluation is made based on the health-related data of the period.

**Keywords:** Umar ibn al-Khattab, Health Institutions, Jundishāpūr, Amwās Plague, Leprosy.

## Hiz. Ömer'in Sağlık Hizmetlerine Yaklaşımı: Cündişıâpûr, Amvâs Vebası ve Cüz zam Uygulamaları Bağlamında Bir İnceleme

### Öz

Hiz. Ömer, ortaya koyduğu icraatlarıyla İslâm Medeniyetinde bir dönüm noktası olmuştur. O, Hiz. Peygamber'in kurduğu devletin gücünü sınırdaş olduğu iki süper güçle boy ölçüşecek seviyeye taşımıştır. Hiz. Ömer Dönemi, İslâm medeniyetinde idari, mali, askeri ve diğer alanlardaki kurumsallaşmanın belirgin şekilde sistematikleştiği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Divan teşkilatının oluşturulması, kadılık sisteminin yapılandırılması, posta teşkilatının temeli olan ribâtların kurulması, düzenli ordu yapılanması, eğitim-öğretim faaliyetleri ve kamu maliyesinin kurumsallaşması gibi birçok alanda atılan adımlar, onun devlet yönetiminde güçlü bir kurumsal perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Hiz. Ömer, aynı kurumsallaşmayı sağlık alanında gerçekleştirememiştir. Özellikle fetihlerle birlikte Müslümanların hâkimiyetine giren Cündişıâpûr gibi ileri tıp merkezlerinin varlığına rağmen Hiz. Ömer devrinde belirgin bir sağlık teşkilatlanmasına rastlanmamaktadır. Keza, Hiz. Ömer hakkında yapılan yüzlerce araştırmaya rağmen, onun Amvâs salgını ve cüz zamlılara yönelik bir tedavi politikasının olduğunu gösteren açık ve net bir veri görünmemektedir.

Kurumsal düzeyde bir sağlık politikasının oluşturulamamasının birkaç temel nedeni olabilir. İlk olarak, Hiz. Ömer'in yönetim anlayışında sağlık, o dönemin toplumsal şartları gereği daha çok bireysel ve ailevi tedbirler çerçevesinde değerlendirilen bir alandı. Devlet eliyle sağlık hizmeti sunma düşüncesi, İslâm toplumunda daha sonraki dönemlerde tıp kurumlarının gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu süreci Emevîler'in ortalarından itibaren başlatmak mümkündür. İkinci olarak Hiz. Ömer, toplumun acil ihtiyaçlarını önceleyen bir siyaset izlemiş; güvenlik, adalet, mali düzen, eğitim-öğretim ve fetihlerin yürütülmesi, devletin ilk yıllarında sağlık kurumlarına göre daha öncelikli görülmüş olabilir. Üçüncü olarak, Cündişıâpûr gibi merkezlerdeki mevcut kurumsal yapılar zaten kendi iç işleyişiyle devam etmekteydi. Ayrıca buranın İslâm toplumuna ve devlete entegrasyonu için zamana ihtiyaç vardı. Hiz. Ömer bu kurumlara müdahale ederek zorla dönüştürmek yerine onların doğal süreç içinde Müslüman toplumla bütünleşmesini tercih etmiştir. Bütün bunlara rağmen Hiz. Ömer'in sağlık konularına ilgi duymadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim gerek Amvâs vebasında gerekse bireysel sağlık problemlerinde önlemler almış, tedavi yollarını aramış, tıbbi bilgisi olanlardan yardım istemiştir.

Özetle belirtmek gerekirse, Hiz. Ömer'in sağlık alanında kurumsallaşmaya gitmemesi, ihmalden ve önemsememekten ziyade dönemin toplumsal şartlarına ve ihtiyaçların önceliğine dayanmaktadır. Onun yaklaşımı, bireysel tedbiri ve toplumsal korunmayı esas alan bir sağlık tasavvurunu yansıtmaktadır. Bu makalede dönemin sağlıkla ilgili verilerinden hareketle genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Ömer bin Hattab, Sağlık Kurumları, Cündişıâpûr, Amvâs Vebası, Cüz zam.

### Giriş

Tarih boyunca meydana gelen ölümlerde başta salgınlar olmak üzere hastalıkların rolü büyüktür. Hastalıkların çoğuna karşı tıbbın yeteri kadar gelişmemesi sonucunda uygulanan yanlış tedavi yöntemleri ise ölümleri hızlandırmıştır. Hiz. Peygamber Döneminde Arap Yarımadası'nda da durum pek iç açıcı değildi. Bölgede pek çok hurafe dolaşmaktaydı. Mukaddes kitabımız Kur'ân-ı Kerîm insan sağlığının korunmasına önem vermiş, bu konuda uyarı ve tavsiyelerde bulunmuştur.<sup>1</sup> Hiz. Peygamber'in de sağlık konusuna dair birçok hadisi ve uygulaması vardır. Bunlar, günümüzde modern tıbbın önem verdiği ve uyguladığı koruyucu hekimliğe benzer

<sup>1</sup> Meselâ bk. *Kur'ân Yolu*. Erişim 16 Eylül 2018. <https://kuran.diyaret.gov.tr> el-Bakara 2/183; en-Nahl 16/68-69; el-Hac 22/5; el-Mü'minûn 23/12-14; es-Sâd 38/42.

uygulamalardır. Bu uygulamalar ilerleyen dönemlerde dünyaya hâkim olacak olan bir İslâm tıp literatürünün ortaya çıkmasının önünü açmıştır.

Hız. Peygamber'in uygulamalarını esas alan Hız. Ömer, İslâm medeniyetinde önemli bir yere sahiptir. Onun dönemi (13-23/634-644), İslâm tarihinde kurumsallaşmanın dönüm noktasıdır. Divan, posta ve ordu teşkilatının kurulması, kadılık ve kamu maliyesinin düzenlenmesi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin organizasyonu ve takvim gibi uygulama ve kurumsallaşmalar bu dönemin ayırt edici özelliklerindendir. Bu kurum ve uygulamalar, daha sonra Müslümanlar tarafından kurulacak bütün devletlerde örnek alınacak ve geliştirilecektir. Buna rağmen Hız. Ömer Döneminde sağlık hizmetlerinin devlet merkezli kurumsallaşmasından söz etmek için elde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Özellikle fethedilen bölgeler arasında yer alan, başta Cündişâpûr olmak üzere Harran, İskenderiye, Kudüs<sup>2</sup> gibi köklü tıp merkezlerinin varlığı, Hız. Ömer'in sağlık alanına yönelik neden herhangi bir kurumsallaşmaya gitmediği konusunda soru işaretleri doğurmaktadır.

Konuyu ele almadan önce Hız. Ömer'in kişisel ve toplumsal ölçekte ortaya çıkan sağlık problemlerine yönelik bazı uygulamalarına değinmekte fayda vardır.

### 1. Hız. Ömer'in Sağlık Problemlerine Yönelik Bazı Uygulamaları

Hız. Ömer, her ne kadar sağlık alanında kurumsallaşmaya gitmemişse de bu alanda ortaya çıkan problemlerin çözümü için arayış içinde olmuştur. Öncelikle Hız. Peygamber'in başvurduğu koruyucu hekimlik<sup>3</sup> yöntemlerini uygulamıştır. Bulaşıcı hastalıklara karşı karantina, kişisel ve çevresel temizlik, yeme-içme dengesi gibi konular koruyucu hekimliğin en önemli konularıdır.

Hız. Ömer hastalar için tabip arayışına girmiş, mecbur kaldığında geleneksel yöntemlere başvurmuştur. Mesela cüzzama yakalanan Muaykîb b. Ebî Fâtıma için, Yemen'den gelen ve tıp ilmiyle uğraştıkları anlaşılan iki kişiden destek istemiştir. Bu kişiler, iki büyük sepet Hanzala bitkisi (Ebû Cehil karpuzu) toplanmasını istemiş, gelen karpuzları ikiye ayırmışlardı. Sonra Muaykîb'i yatırarak her iki ayağının ortasına bu karpuzları bitirinceye kadar sürtmüşlerdi. Muaykîb, yeşil renkte bir şeyler sümürünce artık onun iyileştiğini ve hastalığının bir daha nüksetmeyeceğini söylemişlerdi. İbn Sa'd, Muaykîb'in hastalığının bir daha artmadığını kaydetmektedir.<sup>4</sup> Hız. Ömer, tedaviye ihtiyacı olan birini duyduğunda o kişinin mutlaka tedavi olmasını isterdi. Başlangıçta olumlamadığı bir yöntemin faydalı olduğunu gördüğünde önceki görüşünden vazgeçerdi. Mesela, hukne (enjekte etme, içeri sıvı verme) için izin isteyen kişiye başlangıçta izin vermeyen Hız. Ömer, huknenin o kişide şifaya vesile olduğunu öğrendiğinde: "Eğer tekrar hasta olursan yine hukne yap" diyerek izin vermiştir.<sup>5</sup> Hız. Ömer vefatına sebep olan suikast sonucu yaralandığında tabip çağrılmasını istemiştir. Yanına gelen tabip, yaranın

<sup>2</sup> Hız. Ömer döneminde Kudüs fethedildiğinde şehirde hastane buluyordu. Aydın Sayılı, "İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları", *Erdem*, 3/7 (1987), 137.

<sup>3</sup> Günümüzde hastalığa karşı önceden önlem alıp sağlığı koruma anlamına gelen koruyucu hekimlik diğer adıyla hıfzıssıhha, Hız. Peygamber uygulanan ve tavsiye edilen bir yöntemdir. Bu yöntem, insanlık tarihinde kadim dönemlerden beri uygulansa da hekimlikte bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı çok yenidir. Daha geniş bilgi için bk. Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, (Konya: Çizgi Yayınevi, 2017), 194.

<sup>4</sup> İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/110; Mithat Eser, *Engelli Sahabiler*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2013), 164.

<sup>5</sup> Mahmut Dündar, (2021). "İslâm Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları ve Hastaneler". *İslâm'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*. ed. Adem Yerinde. (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları), 286.

boyutunu teşhis amacıyla ona süt içirmiştir. Hz. Ömer sütü içtikten kısa bir süre sonra süt yaradan tekrar dışarı akmaya başlamıştır. Gelen doktora göre sütü içtikten sonra süt yara kısmından dışarıya akarsa yaralı için kurtuluş yolu kalmamış demektir. Çünkü artık bağırsaklar yırtılmıştır. Bunun üzerine doktor Hz. Ömer'e vasiyetini yazmasını tavsiye etmiştir.<sup>6</sup> Hz. Ömer'in bu geleneksel yöntemleri uygulamasının en önemli nedeni, Müslüman Arapların tıp alanında henüz diğer medeniyetlerden yeterince yararlanmamaları gösterilebilir.<sup>7</sup>

Hz. Ömer'in sağlık problemlerine yönelik tedavi arayışında olmasının diğer bir göstergesi de, kendi döneminde hayatta olan Hâris b. Kelede'ye bu konuda sorular sormasıdır. Hz. Ömer, Hâris'e deva nedir diye sorunca cevaben "el-ezmdir" demiştir. Bu da "el-hımye" olup yemek yememek şeklindeki bir perhiz çeşididir. Hâris b. Kelede Hz. Ömer'e, bel ağrılarına karşı çözüm önerisi de sunmuştur.<sup>8</sup>

Hz. Ömer, tıpkı selefi Hz. Ebû Bekir<sup>9</sup> gibi, özellikle savaşlarda sağlık konusunda görevlendirmeler yapmıştır. Bu konuda Şifâ bint Abdullah önemli bir örnektir. Şifâ bint Abdullah'ın iyi bir sağlıkçı olduğu bilinmektedir. Asıl ismi Leylâ olduğu halde sağlık alanındaki bilgisi ve hizmetleri nedeniyle Şifâ adıyla meşhur olmuştur. Şifâ, okuma-yazma bilen az sayıdaki kadınlardan biri olduğu için özellikle kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri yürütmüş ve Hz. Peygamber'in hanımı Hafsa'ya da okuma-yazma öğretmiştir. Hz. Ömer pek çok alanda yeteneğe sahip bu kadın sahâbîye hem sağlık alanında hem de pazar yeri işlerinde önemli görevler yüklemiştir. Bu yönüyle, Şifâ'nın çarşı pazarlardaki denetim görevinin sağlık şartlarının denetimini de kapsadığı sonucuna varılabilir. Bu da bize bazı kadın sahâbîlerin sağlık denetimlerinde bulunmuş olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir.<sup>10</sup> Hz. Ömer Döneminde, orduda askerlerin yaralarını sararak tedavilerini yapan doktor ve sağlık görevlileri bulunmaktaydı.<sup>11</sup> Yermük Savaşı'na (14/636) katılan kalabalık bir kadın grubunun, askerlerin tedavisiyle meşgul oldukları, savaşın kritik anlarında da savaştıkları aktarılmaktadır. Yine

<sup>6</sup> Bu tabibin Haris b. Kelede olduğu söylenmektedir. S.M. Azzavi (2016). "Haris B. Kelede Es-Sekafi'nin Arap Tıp Tarihindeki Yeri ve Önemi". çev. T. M. N. Ali-M. Kavak, *Bir İnsan-ı Selim-Azmi Özcan'a Armağan*, ed. R. Arkan-H. Demiryürek, (İstanbul: Lotus Yayınları), 844.

<sup>7</sup> Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Tıp Kültürü Bilimi ve Çalışmaları." *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, ed. R. Arkan-H. Demiryürek. (İstanbul: Lotus Yayın Grubu, 2017), 325.

<sup>8</sup> Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/827), *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A'zamî, (Beyrut: 1983), 6/112; Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 370; Azzavi, "Haris b. Kelede Es-Sekafi'nin Arap Tıp Tarihindeki Yeri ve Önemi", 838.

<sup>9</sup> Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife olan Ebû Bekir döneminin (11-13/632-634) sonlarına doğru başlayan ilk fetih hareketinde kadınların, askeri birliklere katılmaya devam ettikleri ve askerlere sağlık hizmetlerinde yardımcı oldukları kaynaklarda açık bir şekilde yer almaktadır. Bu kadınlar, savaşlarda yaralanan askerleri tedavi görecekları yerlere taşımış, vücutlarına saplanan okları çıkarmış, yaralarını sarmış, askerlerin su ihtiyaçlarını karşılamış, sağlıklı yemek yeme imkânı sunmuş; hatta yeri gelmiş kabir kazmış, ölüleri defnetmişlerdi. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra kadınlar ilk olarak Yemame savaşında (12/633) yer alarak askerlere tıbbi açıdan yardım etmişlerdir. Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 126.

<sup>10</sup> Levent Öztürk, (2013). *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. (İstanbul: Ensar Neşriyat), 96; Yılmaz Çelik, "Hz. Ömer'in Devlet Yönetiminde Sosyal Hizmet Uygulamaları", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 1/359-360

<sup>11</sup> Taberi, *Târih*, 3/550; M. Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin döneminde askeri teşkilât*. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 82.

Kadisiye Savaşı'nın en şiddetli günlerinden birisi olan İmâs gününde, kadınlar ve çocuklar yaralıları tedavi etmişler, aynı zamanda şehitleri defnetmişlerdir.<sup>12</sup>

Hiz. Ömer, sağlık problemi yaşayan fertlerin hayatını kolaylaştırma konusunda devlet imkânlarını seferber etmiştir. Saîd b. Yerbû, Hiz. Peygamber'in harem sınırlarını belirten taşları koymakla görevlendirdiği bir sahâbîdir. Saîd, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra görme yetisini kaybetmiştir. Hiz. Ömer, ona değer vermiş ve Şam'da onunla zaman zaman istişare etmiş, gözlerini kaybettiği zaman onu teselli etmiştir. Hiz. Ömer, ona cuma namazını ve cemaati terk etmeme konusunda tavsiyede bulununca, Saîd kendisine rehberlik yapacak bir kişinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer, hizmet etmek üzere ona bir köle tahsis etmiştir.<sup>13</sup>

Hiz. Ömer'in buna benzer birçok uygulaması vardır. Bu örneklerden, Hiz. Ömer'in toplumda ortaya çıkan tıbbi problemlerin çözümü konusunda bir arayış içerisinde olduğu açıkça görülmektedir. Öncelikli olarak sağlık konusunda tecrübeli kişileri bulmaya çalışmış, bulamadığı zaman geleneksel tıba başvurmuştur.

## 2. Cündişâpûr Tıp Okulu

Tarihi çok eskilere dayanan Cündişâpûr (Arapça'da Cündîsâbûr), Sâsânî hükümdarlarından, 241-273 yılları arasında hüküm süren I. Şâpûr tarafından kurulmuştur. Dineverî'nin aktardığına göre Sâbûr b. Erdeşir (I. Şâpûr), kral olduğunda Bizans üzerine bir sefer düzenlemiş, Kilikya ve Kapadokya bölgelerini ele geçirdikten sonra buradan aldığı esirleri yerleştirmek için Cündişâpûr şehrini inşa etmiştir.<sup>14</sup> Bazı araştırmacılar, Cündişâpûr'a getirilen esirlerin, özellikle İran'da bulunmayan ancak halkın ihtiyaç duyduğu iş dallarında mahir sanat erbabından seçildiğini belirtmektedirler.<sup>15</sup> Kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler olsa da en çok kabul göreni; Pehlevîce "Vendîv Şâpûr" (Şâpûr tarafından alınmış) ifadesinin Arapçalaşmış şeklinden ibaret olduğu ile ilgili görüştür.<sup>16</sup>

Cündişâpûr, Müslümanlar tarafından Hiz. Ömer Döneminde, hicretin 17. veya 18. yılında, Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî şehri kuşattığı zaman buranın halkı korkmuş ve eman istemişlerdir. Ebû Mûsâ, onlardan kimseyi öldürmemek, esir almamak, silahları hariç mallarına dokunmamak üzere onlarla anlaşmış ve şehri teslim almıştır.<sup>17</sup> Müslümanlar Cündişâpûr'u fethettiklerinde, burada büyük bir hastane ve tıp okulu ile karşılaşmışlardır. Müslüman fatihler bu sağlık kurumlarının işleyişine devam etmesi konusunda destekleyici olmuşlardır. Buradaki hastane sonraki dönemlerde İslâm dünyasında kurulacak olan hastanelere model olmuştur. Buradaki tıp okulu, Müslümanların kontrolünde faaliyetlerini sürdürmüş, asırlar boyunca farklı din ve milletlere mensup bilim adamlarının çalışmalarını

<sup>12</sup> Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 127-129.

<sup>13</sup> Eser, *Engelli Sahabiler*, 38.

<sup>14</sup> Dineverî, *el-Ahbârü't-Tvâil-Eskilerin Haberleri*. çev. Z. Akman. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 100.

<sup>15</sup> M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 29-30.

<sup>16</sup> Cündişâpûr kelimesinin kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, 31-37; Recep Uslu, "Cündişâpûr". DİA,

<sup>17</sup> Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Umerî, (Riyad: Daru Tayyibe, 1985), 140; Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Ömer Enis et-Tabbâ'-Abdullah Enis et-Tabbâ'. (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif (1987), 538; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/394-395; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/66.

sürdürdükleri bir sığınak haline gelmiştir. Özellikle Süryâniler, bu okullarda kontrolü ellerinde tutmuşlardır.<sup>18</sup> Şehirdeki tıp kurumlarından Müslümanların yararlanması çok sınırlı<sup>19</sup> olsa da sonraki dönemlerde, özellikle Abbâsîler Döneminde zirveye çıkacaktır.

Cündîşâpûr tıp okulu, Yunan tıbbının ve diğer bilimlerin İslâm dünyasına aktarıldığı önemli bir merkez durumuna gelmiştir. Bu okullar, İslâm sonrası dönemde uzun süre faaliyetine devam ederek İslâm dünyasına çok sayıda hekim ve bilim adamı sağlamıştır. Cündîşâpûr hastanesi de İslâm Dönemi hastanelerinin kurulmasına büyük katkılar sunmuştur. Bu okullardan mezun olan doktorlar, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde görev yapmışlardır. Müslümanlar, bu okullar sayesinde Çin, Yunan, Hint ve İran tıbbıyla tanışmışlardır. Cündîşâpûr'daki hastaneyi, İslâm medeniyetinin kuruluş döneminde, İran'ın fethi sırasında tanıyan Müslümanlar, bunu örnek bir kurum olarak benimseyip pek çok şehirde benzerini kurmuş ve geliştirmişlerdir. Bazı kaynaklarda ilk Müslüman hastanesinin 88-89/707 yılında Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik tarafından Dımaşk'ta yaptırıldığı zikrediliyorsa da burası Bizans nosocomiumlarını (hastane) örnek almış, cüzzamlılar ve körler için barınak olarak kurulmuş bir yapıdır.<sup>20</sup>

Tıp alanında İslâm medeniyetine katkısının diğer bir örneği Hîre bölgesidir. Cündîşâpûr tıp okulunun benzeri Arap kökenli Lahmîler tarafından burada geliştirilmiştir. Hîre'nin tıp alanındaki gelişmişliği, Hz. Ömer'in Kûfe şehrini kurmasından sonra etkisini bu şehirde devam ettirmiştir. İlerleyen dönemde Kûfe şehrinde tedavi amaçlı merkezler ve veteriner birlikleri kurulmuştur. Bundan böyle Müslümanlar Cündîşâpûr tıp okulundaki hastanelerin aynısını zamanla devam ettirerek *bîmârîstan* adı verilen hastane geleneğini her tarafa yaymaya başlamışlardır.<sup>21</sup>

Müslümanlar, Cündîşâpûr tıp okulunun ve hastanesinin faaliyetlerine devam etmesine izin vermelerine hatta korumalarına rağmen, kendileri ilk dönemlerde bu çalışmalara ilgisiz kalmışlardır. Aynı yaklaşımı yeni fethedilen diğer medeniyet merkezlerindeki tıp merkezleri ve okulları için de göstermişlerdir. Mesela Hz. Ömer Döneminde Kudüs fethedildiğinde şehirde, miladi 5. yüzyılda kurulmuş bir hastane bulunmaktaydı.<sup>22</sup> Bunun dışında İskenderiye<sup>23</sup>, Harran,

<sup>18</sup> Abdülhalik Bakır-Altungök, A. "İslâm Dünyasının Yükselme Çağında Tababet". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (2) (2017), 63-64.

<sup>19</sup> Örnek vermek gerekirse; kaynaklarda, Hristiyan olup Cündîşâpûr'da eğitimini tamamlayan Ebû'l-Hakem adındaki doktorun Hz. Osman döneminde Medine'de doktorluk yaptığı, Hz. Osman'ın muhasarasında isyancılardan korkarak Dımaşk'a gittiği ve burada Emevî iktidarının kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın doktorluğunu yaptığı zikredilmektedir. Fatih Erkoçoğlu, "Emeviler Döneminde Beşeri Bilimler", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/3 (2019), 53; İrfan Aycan, "Emeviler dönemi kültür hayatında bazı beşerî ilimlerin tarihsel gelişimi", *Dinî araştırmalar*, 2/6 (2000), 216.

<sup>20</sup> A. H. Bayat, *Tıp tarihi*, (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016), 207.

<sup>21</sup> Bakır, "Erken Ortaçağlarda Tıp Kültürü Bilimi ve Çalışmaları", 332-334.

<sup>22</sup> Sayılı, "İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları", 137, 140; Zehra Gençel Efe, "İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/3 (2021): 2955.

<sup>23</sup> Hz. Ömer, İskenderiye'den ve Arış'ten getirttiği kitapları okutturmuştu. Hz. Ali de kendisine gelen bir Yunanlı ile tıbbî konularda görüş alışverişinde bulunmuştu. Aycan, "Emeviler dönemi kültür hayatında bazı beşerî ilimlerin tarihsel gelişimi", 214.

Nusaybin ve er-Ruhâ gibi medeniyet merkezlerinde Süryânî tıp okulları Grek teorik tıbbını hâlâ yaşatmaktaydı. Bu tıp, Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde de yayılmış bulunuyordu.<sup>24</sup>

Müslümanlar, tıp alanında Cündîşâpûr kadar olmasa da İskenderiye'den yararlanmışlardır. Burada Grek tıbbıyla ilgilenmişlerdir. Ayrıca İskenderiye, Müslümanların yönetiminde çok daha parlak bir seviyeye ulaşmıştır.<sup>25</sup>

Bu bilgilerden sonra Hz. Ömer Döneminde, başta Cündîşâpûr olmak üzere yeni fethedilen İskenderiye, Harran, Nusaybin ve er-Ruhâ gibi medeniyet merkezlerindeki tıp kurumlarından neden yeterince yararlanılmadığı, dönüştürülmediği ve benzer kurumların neden kurulmadığı sorusunu tekrar sormak gerekiyor. Bu konuda birkaç ihtimalden söz etmek mümkündür. Birincisi; bu şehirlerin fethinden sonra Hz. Ömer'in 4-5 yıl daha yaşadığı göz önüne alınırsa böyle bir dönüşümün bu kadar kısa süre içerisinde gerçekleşmesinin zorluğudur. İkincisi; bu merkezlerin farklı din mensuplarının idaresi altında olmasıdır. Üçüncüsü; Müslümanların yoğun fetih hareketleri sebebiyle Hz. Ömer'in bununla ilgilenememesidir. Dördüncüsü; veba salgını ve kıtlık gibi krizlerin bu konuya eğilmeye fırsat vermemesidir.

S. Hüseyin Nasr'ın yorumu da konuya farklı bir bakış açısı getirir:

“Araplar, İslâm bayrağı altında İskenderiye ve Cündîşâpûr'u fethedip belli başlı ilim ve tıp merkezlerini ele geçirmeden önce de kendilerine has basit tıp bilgilerine sahiptiler. Bu bilgi İslâm'ın gelişiyle kısa sürede büyük bir değişikliğe uğramamış, 2/8. yüzyılda Grek tıbbı ile karşılaşınca de dek adeta aynı kalmıştır. Hz. Peygamber'in de çağdaşı olan el-Hâris b. Katade (Kelede) Cündîşâpûr'da tıp tahsil etmişti. O günün Arapları bu yabancı tıp ilmine karşı büyük ölçüde muhafazakâr bir tutum izlediler. Araplar için Hz. Peygamber'in sağlık ve tıp için söylediği sözler kalben inanıp tatbik edilmeye daha layıktılar. Bu tutum ilk Müslüman nesillerin temel özellikleridir.”<sup>26</sup>

### 3. Amvâs Vebası

Hz. Ömer Döneminde hicretin 17. veya 18. yılında ortaya çıkan bu salgın, adını ilk ortaya çıktığı yer olan Amvâs (Amevâs)'tan almaktadır. Eski adı Emmaus'tur. Konum olarak Kudüs'ün 33 km. kuzeybatısındadır. Arkeolojik kazılarda kalıntılar, şehrin Roma, sonrasında Bizans Döneminde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Şehrin tam yeri ve kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur.<sup>27</sup> Amvâs, Amr b. Âs tarafından Ecnâdeyn Savaşı'ndan sonra 13/634 yılında fethedilmiştir. Şehir bir süre ordu karargâhı olarak kullanılmış; Remle'nin kurulmasıyla birlikte yavaş yavaş önemini kaybetmiştir.

Kaynaklar, Hz. Ömer Döneminde Amvâs salgını dışında bazı salgınlardan bahsetmektedir. Hz. Ömer Döneminden önceki birkaç yıl içinde İran'da Şiruye taunu ortaya çıkmıştır.<sup>28</sup> Hz. Ömer Döneminde Hayber Yahudileri arasında veba salgını ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer hem vebanın

<sup>24</sup> Neşet el-Hamârîne, “İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum”, çev. E. Tanriverdi, *Sarkiyat Mecmuası*, 20 (2012), 146.

<sup>25</sup> S. Hüseyin Nasr, *İslâm'da bilim ve medeniyet*, çev. N. Avcı-K. Turhan-A. Ünal. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 198.

<sup>26</sup> Nasr, *İslâm'da bilim ve medeniyet*, 199.

<sup>27</sup> İlyas Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 51-52.

<sup>28</sup> Halife b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 79; Nûkhet Varlık, “Tâun”, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsansiklopedisi.org.tr/taun> (20.08.2025).

bölgede yayılmasını engellemek için hem de Yahudilerin olumsuz bazı tavırlarından dolayı onları bölgeden çıkarmıştır.<sup>29</sup> Belâzürî, Mısır'da meydana gelen bir taundan bahsetmektedir.<sup>30</sup> Ancak bunun Amvâs vebasının bir uzantısı olup olmadığı açık değildir. Süryânî Mihail Vekainâmesinde de Suriye ve Finike memleketlerinde İslâm'ın yayıldığı dönemde şiddetli bir salgın hastalık çıktığından bahsedilmektedir.<sup>31</sup> O yıllarda bölgede şiddetli başka bir salgın olmadığına göre, Mihail muhtemelen Amvâs vebasından bahsetmektedir.

Hız. Ömer Devrinde Amvâs'ta büyük bir veba salgını (Amvâs tâûnu) ortaya çıkmıştır. Bu, İslâm tarihinde bilinen ilk veba salgınıdır. Salgın hızlı bir şekilde Suriye'nin bölgelerine sıçramıştır. Bu salgının 17/638 veya 18/639 yılında yaşandığında dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklardaki anlatım salgının hicri 17 yılında ortaya çıkıp 18 yılında devam ettiğini düşündürmektedir.<sup>32</sup> Bu durum ya vebanın 2 yıl boyunca etkili olduğu ya da iki dalga halinde bölgeyi etkilediği düşüncesini doğurmaktadır. Döneme ait bilgi veren kaynaklarda, 17/638 yılında meydana gelen ilk dalganın daha az kayıpla atlatıldığı, ancak 18/639 yılında gerçekleşen ikinci büyük dalgada başta önemli komutanlar olmak üzere binlerce insanın hayatını kaybettiği ifade edilmektedir.<sup>33</sup> Kaynaklar bu salgının çok şiddetli geçtiği konusunda birleşmektedirler.<sup>34</sup> Veba salgını sonucunda, Suriye orduları başkumandanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh, onun Muâz b. Cebel, Şürahbil b. Hasene, Hâris b. Hişam, Süheyl b. Amr, Fazl b. Abbâs ve Yezîd b. Ebû Süfyân gibi birçok sahâbînin de aralarında olduğu 25.000'i aşkın kişi hayatını kaybetmiştir.<sup>35</sup> İbn Sa'd, vebanın hicri 18. yılda ortaya çıktığını, aynı yıl kıtlık meydana geldiğini ve dokuz ay sürdüğünü kaydetmektedir.<sup>36</sup> Veba, ilk olarak Amvâs şehrinde görüldüğü için bu isimle anılmakla beraber bazı batılı kaynaklarda bölgeye nispetle Suriye veya Bilâdu's-Şâm Vebası olarak da isimlendirilmektedir.<sup>37</sup>

Amvâs vebasının çıkış sebepleri ve şekli hakkında farklı rivayetler vardır. O sırada Müslümanlarla Bizans arasında meydana gelen savaşlar vebanın en önemli nedeni olarak görülmektedir. Çünkü bu savaşlarda ölen çok sayıda insanın cesetleri uzun süre açıkta kalmış ve çürümeye yüz tutmuştur. Çürümeye başlayan cesetlerden çıkan mikropların insanlara bulaştığı belirtilmektedir.<sup>38</sup> Bununla beraber vebanın yayılmasında iklim değişimlerinin büyük bir payı

<sup>29</sup> Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 34.

<sup>30</sup> Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 299.

<sup>31</sup> Mihail. *Süryânî Mihail Vekainâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. (byy. 1944), 30.

<sup>32</sup> İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 135, 138; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/399; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/41.

<sup>33</sup> Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, 61.

<sup>34</sup> İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 183; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 163; Taberî, IV, 60, 61; İbnü'l-A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfi, *el-Fütûh*, (Beyrut, 1986), 1/238-244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/512; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 53 cilt. (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1989), 3/171-185; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/41.

<sup>35</sup> İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/383; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/399; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/41; Mustafa Fayda, "Amvâs", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/amvas> (13.09.2025)

<sup>36</sup> İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, 61.

<sup>37</sup> Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, 61.

<sup>38</sup> A. Muhammed Sallâbî, *İkinci Halife Hz. Ömer (ra)*. (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 248; Abdurrahman Öner, "Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası", *İSTEM*, 35 (2020), 149

olduğunu belirtmek gerekir. Tarih boyunca ortaya çıkan tüm veba örneklerinde hava sıcaklıklarında dengesizlik bu tahmini kuvvetlendirmektedir.<sup>39</sup>

Amvâs vebası müslümanları her yönden olumsuz etkilemiş, bölgedeki askeri ve siyasi sistemi sekteye uğratmıştır. En nihayetinde vefat eden vali ve komutanların yerine atamalar yapılmıştır. Bunların arasında en dikkat çeken; Hz. Ömer'in, vefat eden Yezîd b. Ebû Süfyân'ın yerine kardeşi Muâviye'yi Şam valiliğine atamasıdır. Böylece ileride Emevî iktidarını kuracak olan Muaviye'nin siyasi yolculuğunun temeli atılmıştır. Amvâs vebası fetihlerin hızını da olumsuz etkilemiştir. Çünkü Hz. Ömer bir süre vebanın sonuçlarının topluma yansımalarıyla ilgilenmiştir. Ayrıca birçok önemli komutan ve asker vefat ettiği için Suriye ordusunda büyük kayıp yaşanmıştır. Kaynaklar vebada 25-30 bin arasında bir kayıptan bahsetmektedirler.<sup>40</sup> Bu durumun özellikle el-Cezire fetihlerini geçici bir süre sekteye uğrattığı tahmin edilebilir.

Devlet başkanı olarak Hz. Ömer'in bölgeyi kasıp kavuran, on binlerce insanın ölümüne yol açan, fetih ordularının gücünü kıran, ekonomiyi olumsuz etkileyen, belki de kıtlığa sebep olan böyle bir salgına karşı yaklaşımı, aldığı önlemler ve bunun sağlık konusunda bir kurumsallaşmayı beraberinde getirip getirmediği önemlidir.

### Hz. Ömer'in Veba Bölgesine Yönelik Faaliyetleri

Hz. Ömer, hicri 17/638 yılında Şam'a doğru yola çıkmış, Serğ denilen yere geldiğinde Şam'da taun (veba) hastalığının yayıldığı haberini almıştır. Bunun üzerine ne yapması gerektiği konusunda ensar ve muhacirin ileri gelenleriyle istişare etmiştir. Ashabın bir kısmı yola devam etmesi, bir kısmı ise geri dönmesi yönünde fikir beyan etmiştir. Ancak yaşça büyük ve tecrübeli sahâbilerin kararlı şekilde geri dönmesini söylemeleri üzerine Hz. Ömer Serğ'den geri dönmeye karar vermiştir. İstişare sırasında orada bulunmayan Suriye orduları komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh bu kararı eleştirmiştir. İstışareden sonra Hz. Ömer'le görüşen Ebû Ubeyde ona; "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" diyerek tepkisini açıkça dillendirmiştir. Hz. Ömer çok sevdiği kadim dostuna şu tarihi cevabı vermiştir:

"Evet, Allah'ın bir kaderinden başka bir kaderine kaçıyoruz. İki yakalı bir vadiye insan, bir yakası yeşillikli ve otlak olsa, diğer yakası da kurak olsa sen atını otlak olan yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olursun. Kurak yerde otlatırsan da Allah'ın kaderiyle otlatmış olursun. Öyle değil mi? Ey Ebû Ubeyde! Keşke bu sözü senden başka biri söylemiş olsaydı."<sup>41</sup>

Bazı işleriyle meşgul olduğu için o sırada ortada görünmeyen Abdurrahman b. Avf geldiğinde Hz. Peygamber'den şu sözü aktarmıştır:

"Bir kavmin toprağında veba olduğunu duyarsanız oraya gitmeyin. İçinde bulunduğunuz bir diyarda veba görülürse ondan kaçmak için o diyardan çıkıp gitmeyin."<sup>42</sup>

<sup>39</sup> Vebanın ortaya çıkış nedenleri hakkında daha geniş bir değerlendirme için bk. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*, 59-61.

<sup>40</sup> İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/383; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/399; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/41; Fayda, "Amvâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/amvas> (13.09.2025)

<sup>41</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/401; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/38-39

<sup>42</sup> Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Riyâd: Beytu'l Efkâr, 1998), Tıp, 30.

H. Ömer, uygulamasının H. Peygamber'in tavsiyesine uygun olduğunu görerek Allah'a hamd edip bölgeden ayrılmıştır.<sup>43</sup>

H. Ömer'in, Ebû Ubeyde'ye verdiği cevap oldukça anlamlıdır. H. Ömer kaderi, hiçbir şey yapmadan teslim olmak değil, sünnetullah'a göre hareket etmek olarak anlamış, bu yüzden geri dönmüştür. H. Ömer, dünya hayatının düzenlenmesinde insanın gösterdiği gayret, aldığı önlemlerin Allah katında karşılık bulacağını görmüş, ona göre tavrını belirlemiştir. Yani Allah'ın koyduğu yasalarla (kader) ortaya çıkan hastalıklar, yine onun koyduğu yasalarla (kader) ortadan kalkabilir veya daha az zararlı hale gelebilirdi. Yani kaderden tekrar kadere kaçıyordu. Ebû Ubeyde ise tam tersini düşünmekteydi. Halbuki Allah, insana hastalığa, yoksulluğa, sıkıntılara karşı mücadele etme yükümlülüğü yüklemiş ve gerekli gücü vermiştir. İmkân ve güç ortadan kalkarsa o zaman yükümlülükte biter.<sup>44</sup>

H. Ömer, Şam'da meydana gelen veba salgınının ardından hastalığın yayıldığı bölgelere gidip gitmeme mevzuunda ashâba danışmış, önce Irak'a mı yoksa Suriye'ye mi gitmesinin gerektiği meselesinde danışmanlarından Ka'bu'l-Ahbâr, H. Ali ve H. Osman'ın tavsiyeleriyle Şam'a gitmeye karar vermiştir.<sup>45</sup> H. Ömer Döneminde veya hemen öncesinde bölgede Amvâs salgını dışında başka salgınlar da ortaya çıkmıştır. İran'da ortaya çıkan Şiruye taunu<sup>46</sup>, Hayber Yahudileri arasındaki veba salgını<sup>47</sup>, Mısır'da meydana gelen bir taun<sup>48</sup> bilinen salgınlardır.

H. Ömer, başta Amvâs taunu olmak üzere salgınlar ortaya çıktıktan sonra birtakım tedavi edici veya koruyucu önlemlere başvurmuştur. O, öncelikle H. Peygamber'in: "Tedavi olunuz. Çünkü Allah, şifâsını yaratmadığı bir hastalık yaratmamıştır. Ancak bir hastalık müstesna o da ölümdür."<sup>49</sup> tavsiyesi çerçevesinde tedavi konusunda bir yöntem olup olmadığıyla ilgili arayışa girmiştir. Nitekim H. Ömer, salgın hastalığın ortaya çıkmasından sonra tıbbi tedavi tavsiyeleri almak için Arapların o zamanlar çokça güvendiği hekimlerden Hâris b. Kelede es-Sekâfî'ye böyle bir süreçte neler yapılabileceğini sormuştur. Hâris b. Kelede H. Ömer'e salgın hastalıkların Arap yarımadasında sıkça belirdiğini söyleyerek bazı önerilerde bulunmuştur.<sup>50</sup> Bu tavsiyelerden bazılarının uygulandığı bilinmektedir. Nitekim Ebû Mûsâ el-Eş'ari ve Amr b. Âs, insanları dağlara çıkararak salgın bölgesinden uzaklaşmaya teşvik etmişlerdir.

İkinci yöntem karantina uygulamasıdır. H. Ömer'in, salgına karşı uyguladığı en etkili korunma yöntemi karantina uygulamasıdır. O, bu yöntemi H. Peygamber'den öğrenmiştir. H. Peygamber'in yaşadığı dönemin öncesinde ve sonrasında, Ortadoğu dahil yeryüzünün birçok

<sup>43</sup> İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/264; Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 135; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/400-401; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/38-39.

<sup>44</sup> Daha geniş değerlendirme için bk. Özdemir, Metin. "H. Ömer'in Kader Anlayışı". *Uluslararası H. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018, 3/463; Yavuz Selim Göl, *H. Ömer*, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2021), 95.

<sup>45</sup> Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 91.

<sup>46</sup> Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 79; Nühket Varlık, "Tâun", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/taun> (20.08.2025).

<sup>47</sup> Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 34.

<sup>48</sup> Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 299.

<sup>49</sup> Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Sâlih er-Râchî, (Riyâd: 1999), Tıb 1; İbn Mâce, Tıb 1.

<sup>50</sup> H. Bulut, "Salgın Bir Hastalık Olarak Vebâ'nın Dinî Açısından Yorumlanması". *Academic Knowledge*, 3/1 (2020), 12-13.

bölgesinde veba, humma veya diğer adıyla sıtma gibi salgınlar oldukça fazlaydı. Hatta bazı devlet veya toplulukların zayıflayıp yok olmasında salgınların etkisinin fazla olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı karantina yöntemine özellikle dikkat çekmiştir:

“Bir yerde veba olduğunu işiterseniz, oraya girmeyiniz. Bulunduğunuz yerde veba ortaya çıkarsa, oradan ayrılmayınız.”<sup>51</sup>

“Bulaşıcı hastalık taşıyanın sağlam olanlarla aynı ortamda bulunmasını engelleyiniz”<sup>52</sup>

H. Peygamber, bu hastalıklara yakalanmanın zor bir imtihan olduğunu, bütün tedavi ve korunma yollarına başvurduktan sonra hastalıktan kurtulamayıp buna sabredenlerin mükâfatının büyük olduğunu belirtmiştir:

“Vebadan, karın ağrısından, suda boğulmaktan, yangından, göçükten ötürü vefat edenler şehit olduğu gibi, doğumdan ve akciğer zarı iltihabından ölen kadınlar da şehittir”<sup>53</sup>

H. Peygamber’in sıtma, cüzzam, veba, kuduz gibi bulaşıcı hastalıklara karşı karantina yönteminin uygulanmasını tavsiye etmesi sağlık ve koruyucu hekimlik bağlamında kayda değer niteliktedir.

H. Ömer, salgının yayılmaması için ne yapılabileceği konusunda komutan ve valileriyle istişarelerde bulunarak bir yol haritası oluşturmaya çalışmıştır. Ebû Ubeyde ve Muâz b. Cebel’in kabullenmeye dayalı kaderci yaklaşımları salgının yayılmasında etkin rol oynamıştır. Amr b. Âs ve Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin ise tam tersi bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Özellikle Amr b. Âs’ın tavsiyesiyle H. Ömer, bölgedeki vali ve komutanlara, insanların yüksek yerlere çıkmaları ve salgın bitene kadar şehre inmemeleri talimatını vermiştir. Böylece salgın yavaş yavaş zayıflayarak ortadan kalkmıştır.

Üçüncü olarak H. Ömer, salgından dolayı bölgede ortaya çıkan kıtlıkla mücadele etmiştir. Bu çerçevede bölgeye gıda, yiyecek ve giyecek yardımı yaptırmıştır. Özellikle Mısır ve Irak genel valilerine bölgeye yardım göndermeleri konusunda talimat vermiştir.

Dördüncü olarak H. Ömer, salgından sonra bölgeye gitmiştir. Suriye bölgesini kasıp kavuran ve Müslümanlar açısından çok acı sonuçlar doğuran veba, etkisini kaybedip ortadan kaybolmaya başlayınca geriye halledilmeyi bekleyen pek çok sorun bırakmıştır. Emir komuta zincirinin bozulmasıyla, ölen insanların defnedilmesi ve yakınlarının mirası meselesi, bölgenin tekrar sağlıklı bir ortama kavuşması, iç bölge ve sınır güvenliğinin sağlanması, yeni vali, kadı, komutan, memur vb. atamaların yapılması ilk planda çözüme kavuşmayı bekleyen meseleler olarak ortaya çıkmıştır. Bizans ve Sâsânîlere karşı üst üste alınan başarıların devam etmesi de gereklidir. Bir devlet başkanı olarak H. Ömer, hemen bölgeye intikal etmiş, Eyle şehrinde birkaç gün

<sup>51</sup> Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ’*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 2 cilt. (Beyrut: 1985), Kitâbu’l-Câmi’, 22, 23; Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Hamza Ahmed ez-Zeyn. 20 cilt. (Kâhire, 1995), 2/316-317, 319; Buhârî, Tıp, 30; Enbiyâ, 56; Müslim, Ebû’l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. (Riyad: Beytü’l-Efkâr, 1998/1419), Selâm, 92, 93, 94, 98, 100; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/511; ayrıntılı bilgi için bkz. Kettânî, Muhammed Abdulhay, *et-Terâtibu’l-İdâriyye* (Hz. Peygamber’in Yönetimi), çev. Ahmet Özel, 2 cilt, (İstanbul: 2003), 2/45-47.

<sup>52</sup> Buhârî, Tıp, 53.

<sup>53</sup> İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/383.

konaklamıştır. Filistin bölgesini dolaşarak gerekli tedbir ve önlemlerin alınması konusunda tespitler yapmış, son olarak Şam'a gelmiştir. Bölgedeki durumu yakından ve yerinden inceleyen Halife, miras işini halletmiştir. Varislerin tamamının hayatını kaybetmesi nedeniyle sahipsiz kalan malları muhtaçlara dağıtmıştır. Ayrıca ortada kalan veya evlerde çürüyen cesetlerin kemiklerini toplatarak onlar üzerine cenaze namazı kılmıştır. Hz. Ömer hem veba başlangıcında hem de veba esnasında ve sonrasında hızlı ve isabetli icraatlar yapmış, bu sayede salgının zararlı sonuçlarını en aza indirmiştir. Yerinde ve zamanında yaptığı müdahale ile mağduriyetleri kısa zamanda telafi etmesi fetih hareketlerinin kaldığı yerden devam etmesini sağlamıştır. Kısaca Hz. Ömer uzun süren bu sürecin zararlarını iyi bir kriz yönetimiyle en aza indirmiştir. Bu, onun büyük bir devlet adamı ve lider olduğunun açık bir göstergesidir.<sup>54</sup>

Görüldüğü gibi Hz. Ömer salgın hastalıklara karşı gerek tedavi gerekse korunma konusunda arayışlara girmiştir. Bu konuda bilgisi ve tecrübesi olduğunu duyduğu kişilere danışmış, gerekli adımları atmıştır. Bununla birlikte salgınla mücadele konusunda kurumsal anlamda herhangi bir uygulamada bulunmamıştır.

#### 4. Cüzzamlılar

Cüzzam, *Mycobacterium leprae* mikrobunun insanda ortaya çıkardığı bulaşıcı hastalıktır. Hastalık sırasında insan cildinin görünümünden dolayı tıp literatüründe; "aslan hastalığı" (dâû'l-esed) ve "fil hastalığı" (dâû'l-fil) gibi terimlerle de anılmıştır. Günümüzdeki adı lepradır.<sup>55</sup> Cüzzâm hastaları, görünümlelerinden dolayı yaşadıkları toplumlar tarafından dışlandıkları için sosyal-ekonomik ve psikolojik sorunlar yaşamaktadırlar. Bu problemler onların hayatlarını zorlaştırmaktadır.<sup>56</sup> Bu nedenle cüzzamlılara devletin ve toplumun yaklaşımı son derece hassas olmalıdır.

İslâm'ın ortaya çıktığı ve yayıldığı dönemde cüzzam dünyada oldukça yaygındı. Öyle ki cüzzamlılar topluluklar halinde dolaşırlardı. Ancak cüzzamlılar, cilt hastalığının bir sonucu olarak korkutucu bir görüntüye sahip olmaktaydılar. Bu yüzden toplumlar ve devletler cüzzamlıları genellikle dışlardı. Hatta Orta Çağ Avrupası'nda cüzzamlılar lanetli kabul edilmiş, bütün hukukî ve sosyal haklarından mahrum bırakılmıştır. O dönemde bu hastalığa karşı kesin bir tedavi yöntemi bulunamamıştır.

İslâm'ın ortaya çıktığı yıllarda cüzzam Arabistan Yarımadası'nda bilinen bir hastalıktı. Hz. Peygamber Döneminde de münferit vakalara rastlanmaktaydı. Bunlardan birinde Hz. Peygamber, biat için Medine'ye gelmekte olan bir grupta cüzzamlı birinin olduğunu öğrenince: "Geri dön, biz senin biatını kabul ettik" şeklinde haber göndermiştir.<sup>57</sup> Yukarıda Hz. Ömer'in cüzzama yakalanan Muaykîb b. Ebî Fâtîma'nın tedavisini yaptırdığını aktarmıştık. Başka bir rivayette Hz. Ömer, Kâbe'yi tavaf etmekte olan cüzzamlı bir kadını evinden çıkarmaması konusunda uyarmıştır.<sup>58</sup> Hz. Peygamber, cüzzamlılarla belirli bir mesafenin olması gerektiği

<sup>54</sup> Uçar, *Amvâs*, 73-74, 78.

<sup>55</sup> Palalı, M. Zeki. "Cüzzam". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamsansiklopedisi.org.tr/cuzzam> (08.09.2025)

<sup>56</sup> Daha geniş bir değerlendirme için bk. Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, 215.

<sup>57</sup> Müslim, "Selâm", 126; İbn Mâce, "Tıp", 44.

<sup>58</sup> Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Hacc, 81; San'ânî, *el-Musannef*, 5/71.

konusunda ashabını uyarmıştır.<sup>59</sup> Bu durum veba gibi olmasa da karantinanın cüzzamda da uygulanması gerektiğini göstermektedir.

Müslümanlar, cüzzamlılarla toplu olarak ilk defa Şam bölgesinde karşılaşmışlardır. Belâzürî'de aktarıldığına göre Hz. Ömer, Dimaşk toprağındaki Câbiye'ye gelirken yolda cüzzam hastalığına tutulmuş Hristiyanlara rastlamış, zekât gelirlerinden onlara ayni ve nakdi destek olunması talimatını vermiştir.<sup>60</sup>

Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda kaynaklarda Hz. Ömer'in cüzzamlılara yönelik herhangi bir klinik, merkez kurduğuna, herhangi bir toplama alanı oluşturduğuna dair bilgiye rastlanmamıştır. Her ne kadar bir çalışmada<sup>61</sup> Hz. Ömer Döneminde şifâhâne, lepralıları için düşkünler yurdu gibi kurumsal yapılardan söz edilmekte ise de bunu destekleyecek herhangi bilgi verilmemiştir. Bu konuda tedavi merkezlerinin kurulması için 60-70 yıl kadar bir süre geçmesi gerekmiştir. Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (87-97/705-715) engelliler ve cüzzamlılar konusunda ilk defa sistematik bir destek yöntemi uygulamıştır. O, engelli ve kronik hastalara bakıcı görevlendirmiş, körlere ve cüzzamlılara maaş bağlamış ve böylece ihtiyaçtan dolayı dilenmelerinin önüne geçmiştir. Bütün bunlardan daha önemlisi Velîd, cüzzamlıların tedavileri için mekân tahsis etmiştir. Bu vesileyle cüzzamlıların hayata tutunmalarını sağlamıştır.<sup>62</sup>

## Sonuç

Hz. Ömer Dönemi, İslâm medeniyetinde kurumsallaşma açısından bir dönüm noktasıdır. Bu dönem, idari, adli, askeri, mali, toplumsal ve kültürel kurumsallaşmanın belirgin şekilde sistemleştiği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Düzenli ordunun kurulması, eğitim-öğretimin sistemli hale getirilmesi, divan teşkilatının oluşturulması, kadılık sisteminin yapılandırılması, kamu maliyesinin kurumsallaşması ve posta teşkilatının temellerinin atılması gibi birçok alanda atılan adımlar, onun devlet yönetiminde güçlü bir kurumsal perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Gerek İslâm gerekse batı dünyasında Hz. Ömer'in bu özelliği ve faaliyetleriyle ilgili oldukça fazla araştırma yapılmıştır.

Hz. Ömer, aynı kurumsallaşmayı sağlık alanında gerçekleştirememiştir. Özellikle fetihlerle birlikte Müslümanların hâkimiyetine giren başta Cündişâpûr olmak üzere İskenderiye, el-Ruhâ, Harran ve Antakya gibi yüksek düzeyde tıp merkezlerinin varlığına rağmen Hz. Ömer Devrinde belirgin bir sağlık teşkilatlanmasına rastlanmamaktadır. Keza Hz. Ömer hakkında yapılan yüzlerce araştırmaya rağmen, onun cüzzamlılara yönelik bir tedavi politikasının olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye de ulaşamamıştır. Aynı şekilde salgınların çok yaygın olduğu bir coğrafyada buna karşı kurumsal herhangi bir yapılanma görülmemektedir. Oysa Hz. Ömer

<sup>59</sup> "Cüzzamlıların yüzüne uzun uzadıya bakmayınız. Onlarla konuştuğunuz zaman aranızda bir mızrak mesafe olsun." İbn Mâce, "Tıp", 44; Heysemî, *Mecmeu'z Zevâid*, 8/335-336

<sup>60</sup> Belâzürî, *Fütuhü'l-Büldan*, 177.

<sup>61</sup> Keskinbora, H.Kadircan. "Selçuklu Darüşşifalarında Tıp Eğitimi ve Dünyaya Olan Etkileri", ed. Usmanbaş Ö., *İslâm Tıbbı*. (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2018), 4.

<sup>62</sup> Ya'kûbî, *Târîh*, 2/290-291; Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fî Smâati'l-İnşâ*, 14 cilt, (Kâhire: 1922/1340), 1/431; krş. Taberî, *Târîh*, 6/437; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 4/478; ayrıca bkz. Kettânî, 2/32; Hittî, *İslâm Tarihi*, 2/349; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/229; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 307, 348

topluma dair her türlü problemi çözme ve buna yönelik reformlar gerçekleştirme konusunda son derece hassastır.

Yapılan okuma ve araştırmalar sonucunda bu çalışmada bu durumun birkaç temel nedeninin olabileceği tespit edilmiştir:

İlk olarak, Hz. Ömer'in yönetim anlayışında sağlık, o dönemin toplumsal şartları gereği daha çok bireysel ve ailevi tedbirler çerçevesinde değerlendirilen bir alandı. Devlet eliyle sağlık hizmeti sunma düşüncesi, İslâm toplumunda daha sonraki dönemlerde tıp kurumlarının gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu süreci Emevîler'in ortalarından itibaren başlatmak mümkündür.

İkinci olarak Hz. Ömer, toplumun acil ihtiyaçlarını önceleyen bir siyaset izlemiş; güvenlik, adalet, mali düzen, eğitim-öğretim ve fetihlerin yürütülmesi, devletin ilk yıllarında sağlık kurumlarına göre daha öncelikli görülmüştür.

Üçüncü olarak, Cündişâpûr gibi merkezlerdeki mevcut kurumsal yapılar zaten kendi iç işleyişiyle devam etmekteydi. Ayrıca buranın İslâm toplumuna ve devlete entegrasyonu için zamana ihtiyaç vardı. Hz. Ömer bu kurumlara müdahale ederek zorla dönüştürmek yerine onların doğal süreç içinde Müslüman toplumla bütünleşmesini tercih etmiştir.

Dördüncü olarak, fetihlerin baş döndürücü bir hızla devam etmesi, bunun birçok problemi beraberinde getirmesi, bu problemlerin sağlık konusunda kurumsallaşmaya fırsat vermemesidir.

Beşinci ve son olarak, S. Hüseyin Nasr'ın yukarıda aktardığımız yorumunda belirttiği gibi Arapların, önemli tıp merkezlerini ele geçirmeden önceki kendilerine has basit tıp bilgilerinin kısa vadede büyük bir değişikliğe uğramamış olması da kurumsallaşmanın gecikmesinde etkili olmuştur. Her ne kadar Hz. Peygamber'in çağdaşı olan Hâris b. Kelede<sup>63</sup> gibi Cündişâpûr'da tıp eğitimi görmüş istisnalar olsa da o günün Müslüman Arapları bilmedikleri bu ilme karşı mesafeli durmuşlardır. Onlar için Hz. Peygamber'in sağlık konusundaki söz ve uygulamaları yeterliydi.

Bütün bunlara rağmen Hz. Ömer'in sağlık konularına ilgi duymadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim gerek Amvâs vevasında gerekse bireysel sağlık problemlerinde önlemler almış, tedavi yollarını aramış, tıbbi bilgisi olanlardan yardım istemiştir. Daha açık bir ifadeyle Hz. Ömer'in sağlık politikası, kurumsal bir hastane ağının inşasından çok salgın yönetimi, toplum sağlığını koruma ve muhtaçlara destek verme eksenlerinde şekillenmiştir. Amvâs vevasında uyguladığı karantina yaklaşımı ve cüzzamlılara yönelik sosyal yardımlar, onun sağlık konusuna, imkânlar çerçevesinde daha pratik ve toplum odaklı bir bakışla yaklaştığını göstermektedir. Cündişâpûr gibi kurumların fetih sonrasında kendi işleyişleriyle varlıklarını sürdürmelerine izin verilmesi, Hz. Ömer'in merkezîyetçi olmayan fakat koruyucu işleve öncelik veren bir sağlık siyaseti izlediğini ortaya koymaktadır.

Özetle belirtmek gerekirse, Hz. Ömer'in sağlık alanında kurumsallaşmaya gitmemesi, ihmalden ve önemsememekten ziyade dönemin toplumsal şartlarına ve ihtiyaçların önceliğine dayanmaktadır. Onun yaklaşımı, bireysel tedbiri ve toplumsal korunmayı esas alan bir sağlık tasavvurunu yansıtmaktadır.

<sup>63</sup> Hâris b. Kelede hakkında bk. Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi*, (Konya: Çizgi Yayınevi, 2019), 32-34.

## Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Hamza Ahmed ez-Zeyn. 20 cilt. Kâhire: 1995.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*. İstanbul: Ensar Yayınları. 2020.
- Aycan, İrfan. "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi." *Dinî Araştırmalar* 2/6 (2000), 213-221.
- Azizova, Elnure. *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Azzavi, S.M. "Hâris B. Kelede Es-Sekafi'nin Arap Tıp Tarihindeki Yeri ve Önemi". çev. T. M. N. Ali-M. Kavak. *Bir İnsan-ı Selim-Azmi Özcan'a Armağan*, ed. R. Arıkan-H. Demiryürek. 837-851. İstanbul: Lotus Yayınları, 2016.
- Bakır, Abdulhalik. "Erken Ortaçağlarda Tıp Kültürü Bilimi ve Çalışmaları." *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*. ed. R. Arıkan-H. Demiryürek. 305-352. İstanbul: Lotus Yayın Grubu, 2017.
- Bakır, A.-Altungök, A. "İslâm Dünyasının Yükselme Çağında Tababet". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 53-97.
- Bayat, A. H. *Tıp tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütûhu'l-Büldân*. thk. Ömer Enis et-Tabbâ'-Abdullah Enis et-Tabbâ'. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1987.
- Bouamrane, C. "Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Gelişmesi." çev. Hüseyin Şimşek. *İSTEM*, 14, (2009), 383-396.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Riyâd: Beytu'l Efkâr, 1998.
- Buhl, F. "Amvas". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 1/428. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- Bulut, H. "Salgın Bir Hastalık Olarak Vebâ'nın Dinî Açından Yorumlanması." *Academic Knowledge* 3/1 (2020), 1-19.
- Cengiz, E. "Hz. Ömer Döneminde Meydana Gelen Amvas Taunu ve Etkileri." *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2020), 129-150.
- Çelik, Yılmaz. *İslâm'da Sosyal Hizmetler*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2017.
- Çelik, Yılmaz. "Hz. Ömer'in Devlet Yönetiminde Sosyal Hizmet Uygulamaları". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 353-374. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.
- Çelik, Yılmaz. "Hz. Peygamber Döneminde Engelliler". *İslâm Medeniyetinde Engellilik*. ed. Yılmaz Çelik vd. 47-84. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2025.
- Dineveri. *el-Ahbârü't-Tvâil Eskilerin Haberleri*. çev. Z. Akman. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Dündar, Mahmut. "İslâm Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları ve Hastaneler". *İslâm'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*. ed. Adem Yerinde. 285-298. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Sâlih er-Râcihî. Riyâd: Beytu'l Efkâr, 1999.
- Efe, Zehra Gençel. *İslam Tıp Tarihi*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2019.
- Efe, Zehra Gençel. "İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/3 (2021): 2952-2974.
- Ekşi, Ahmet. "Hz. Ömer'in 'Miskin' Kavramıyla Zekât Uygulamalarına Getirdiği Açılım". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 3/123-135. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.

- Erkoçoğlu, Fatih. "Emeviler Döneminde Beşeri Bilimler." *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/3 (2019), 49-60.
- Eser, Mithat. *Engelli Sahâbîler*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. "Amvâs". TDV İslâm Ansiklopedisi. 13 Eylül 2025. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/amvas>.
- Göl, Yavuz Selim. Hz. Ömer. İstanbul: Bir Yayıncılık, 2021.
- Halîfe b. Hayyât. *Târihu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya Umeri. Riyad: Daru Tayyibe, 1985.
- el-Hamârîne, Neşet. "İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum". çev. E. Tanrıverdi. *Sarkiyat Mecmuası* 20 (2012), 145-171.
- Hasan İbrahim Hasan. *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*. çev. İ. Yiğit-S. Gümüş, 6 cilt, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman. *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*. çev. Heyet. 20 Cilt. İstanbul: Ocak Yayınları, 2011.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İFAV Yayınları, 1995.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-Tabakâtî'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer. 15 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 2001.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 21 Cilt. Beyrut: Dârü Hicr, 1417-1418/1997-1998.
- İbnü'l-A'sem el- Kûfî. Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî. *el-Fütûh*. 4 Cilt. Beyrut: 1986.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Abdullah el-Kâdi. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.
- Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'sâ fi Smâati'l-İnşâ*. 14 Cilt. Kâhire: 1922/1340.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *Hisbe Teşkilâtının Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluşu ve Gelişmesi*. Ankara: Baylan Matbaası, 1975.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Keskinbora, H.Kadircan. "Selçuklu Darüşşifâlarında Tıp Eğitimi ve Dünyaya Olan Etkileri". *İslâm Tıbbı*. ed. Usmanbaş Ö. 1-14. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2018.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-Terâtibu'l-İdâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*. çev. Ahmet Özel, 2 cilt, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kur'an Yolu*. Erişim 16 Eylül 2018. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Mâlik b. Enes. *el-Muvattâ'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: 1985.
- Mihail. *Süryânî Mihail Vekainâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. byy. 1944.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Riyad: Beytül-Efkâr, 1998/1419.
- Nasr, S. Hüseyin. *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*. çev. N. Avcı-K. Turhan-A. Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Öner, Abdurrahman. "Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası." *İSTEM* 35 (2020), 145-168.
- Özdemir, Metin. "Hz. Ömer'in Kader Anlayışı". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 3/455-466. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.
- Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Palalı, M. Zeki. "Cüzzam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Eylül 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuzzam>
- Sallâbî, A. Muhammed. *İkinci Halîfe Hz. Ömer (ra)*. çev. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- es-San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. el Musannef. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: 1983.

- Sayılı, A. "İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları." *Erdem* 3/7 (1987), 135-148.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-Rusuli ve'l Mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kâhire: 1967.
- Terzi, M. Zeki. *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askeri Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Uçar, İlyas. *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: 1960.
- Varlık, Nükhet. "Tâun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ağustos 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun>
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, 1989-2000.